

NEMCSAK EURÓPA TRAGÉDIÁJA...

HOLOKAUSZT ÉSZAK-AFRIKÁBAN, A FRANCIA ÉS OLASZ GYARMATI URALOM ORSZÁGAIBAN

A holokausztt nem korlátozódott Európa zsidóságára. A gyarmati uralom alatt élő észak-afrikai zsidók épp úgy a náci áldozatai voltak. Amennyiben a szövetséges csapatoknak 1943-ban nem sikerül kiűzni a németeket Afrikából, abban az esetben nemcsak a marokkói, algériai és tunéziai, de az egyiptomi és palesztinai zsidó közösségekre is ugyanaz a végzetes sors várt volna, mint európai társaikra. Ezt a történetet még azok sem mindig ismerik, akik a vészkorszak eseményei között könnyebben (?) eligazodnak.

Koncentrációs táborok a Szaharában

Franciaországnak a náci Németországtól elszenvedett veresége és 1940. júniusában a Philippe Pétain marsall vezette kollaboráns Vichy-kormány megalakulása fenyegető jövőt festett a francia gyarmati uralom alatt álló észak-afrikai országok zsidósága elé. Az üldöztetés így egyaránt érintette Marokkó, Algéria és Tunézia zsidó népességét, de az olasz fasiszta elnyomás alatt élő líbiai zsidókat is. A térségben a holokausztnak 4-5000 áldozata volt.¹ Azok, akiknek sikerült elmenekülnie az afrikai kontinensről, sokszor csöbörből vödörbe kerültek: a Franciaországban rekedteket a keleten fekvő megsemmisítő táborokba, vagy visszatoloncolásukat követően a szaharai táborokba deportálták. Koncentrációs táborok tehát Észak-Afrikában is léteztek: Marokkótól Líbiáig több mint száz táborból álló hálózat húzódott.² A marokkói Tendrarában ma is láthatók a barakkok és a vasúti vágányok – a transzszaharai vasútvonal kényszermunka-építkezéseinek nyomai. Az építkezésről készült propagandafilm ma is megtekinthető. Több túlélő arról számolt be, hogy sok lágerlakó ide – és a Maghreb többi országába is – Kelet-Európából érkezett.³ A berguenti tábort a „szaharai Buchenwaldnak” nevezték.⁴ Ez volt az egyetlen Észak-Afrikában, ahol kizárólag zsidókat

¹ The Terrors of the Holocaust... in North Africa?! (<http://unitedwithisrael.org/the-terrors-of-the-holocaust-in-north-africa/>)

² Az 1942-ben Marokkóban játszódó *Casablanca* című filmben kétszer is történik utalás ezekre a táborokra. (Satloff 2010. Közli: Mezei 2013. április 19.b 22–23.)

³ Egy cseh üzletember az Algériában, Djelfa mellett működő tábor lakója volt nyolc hónapon keresztül, ahol nemcsak zsidókkal, hanem spanyolokkal és arabokkal is találkozott. A zsidók és külföldiek iránt tanúsított barbár bánásmód Marokkóban című, 1943-ban a brit külügyminisztérium számára készült tanulmány pedig többek között öt lengyel zsidó tanúvallomására hivatkozik. (A részleteket lásd: Mezei 2013. április 19.b 23.)

⁴ Ain Bni Mathar.

tartottak fogva: „A halál sokféle formában jött: vérhas, malária, éhség, kiszáradás, és volt, akikkel skorpiók vagy viperák végeztek”.⁵

A totális megsemmisülés veszélyével azonban csupán a tunéziai közösségeknek kellett szembenézniük, miután 1942 novemberében a Marokkó és Algéria elleni szövetséges támadásokat követően a németek és olasz csapatok megszállták az országot.⁶ Ekkor 5000 szefárd zsidót gyűjtöttek össze kényszermunkára; kikötők helyreállítására és a hadműveleti területek közelében fekvő katonai táborok megerősítésére.⁷ Annak ellenére, hogy ebben a térségben nem voltak megsemmisítő táborok – ebből a célból a halálraítélteket Európába deportálták – a náci szándékok között mégiscsak szerepelhetett a tömeges kivégzés, hiszen Tunéziába delegálták Walter Rauffot, a mozgó gázkamrák hírhedt tervezőjét.

Korlátozó rendelkezések

A Vichy-kormány késedelem nélkül bevezette az európai mintát a francia gyarmatokon. Algériában már 1940. október 3-án életbe léptek a faji alapú zsidóellenes rendeletek.⁸ 105 ezer zsidót fosztottak meg francia állampolgárságuktól. Kitiltották őket az állami hivatalokból, a tanári pályáról,⁹ sajtóból, pénzügyi szférából (banki, biztosítási, tőzsdei és ingatlanügyletekből, műkincskereskedelemről) stb. Számos szakmában pedig numerus clausus lépett életbe. Zsidók az ügyvédi, orvosi, szülésznői, közjegyzői állásoknak mindössze 2%-át tölthették be. Algériában a 7-8 millió főnyi népességre 938 orvos jutott, ebből 100 volt zsidó.¹⁰ A korlátozó intézkedések hatására számuk 16-ra fogyatkozott, ami a betegségekkel, járványokkal terhelt háborús időszakban tovább csökkentette a lakosság túlélési esélyeit.

⁵ Satloff 2010.

⁶ Jean-Pierre Esteva (1880–1951) főkormányzónak köszönhetően a protektorátusban élő zsidók egészen a német megszállásig nem voltak kitéve üldöztetéseknek. (Szalay 2004. 391.)

⁷ Kárpáti 2009. 110–111.

Cf. The Nazis' Requisition of Jewish Laborers in Tunisia (December 1942). Stillman 2003. 435–436.

⁸ Kárpáti 2009. 109.

⁹ Ibid. 1940 decemberére mind a 465 algériai tanár elvesztette állását.

¹⁰ Satloff 2007. 32. Satloff azután kezdett a témával foglalkozni, hogy a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben felfigyelt arra: bár a Világ Igazai között több muszlimot is számon tartanak, köztük egyetlen arab név sem szerepel. Satloff kutatásait nagy vonalakban ismerteti Mezei Viola a *Hetek* című lapban megjelent cikke (Haláltáborok...), amelyre fentebb már hivatkoztam. Az említett lapszámban ezzel párhuzamosan, „keretes cikként” jelent meg az Arab Schindlerok? című írás (Mezei 2013. április 19. a 22–23.), igyekeztem ennek felhasználásakor is utánanézni a Satloff-féle angol nyelvű változatnak. Azokban az esetekben, ahol másként nincs jelölve, az idézetek fordítója Mezei Viola. Jelen dolgozatban a Satloff könyvére történő hivatkozásaim többnyire az online kiadványra utalnak. Az internetre feltöltött pdf-fájlok azonban nem tartalmazzak oldalszámozást. Amennyiben szerepel oldalszám, úgy az Amazon weboldalának előnézetét használtam. (MZJ.) Robert Satloff filmje megtekinthető az interneten: <http://www.pbs.org/newshour/among-the-righteous>. (2014. január 15-ei állapot.)

A Vichy-törvények 3%-ban határozták meg a zsidó egyetemi hallgatók számát (bár az Egyetemi Hallgatók Szövetsége még ezt is sokallta).¹¹ Maxime Weygand, az észak-afrikai francia gyarmatok főkormányzója kíméletlenül támogatta a Vichy-kormány faji alapú zsidóellenes intézkedéseit, és a fentieknél még tovább ment. A helyi oktatási hivatallal együttműködve saját hatáskörében vezette be a numerus clausust az általános és középiskolákban, jóllehet a Pétain-féle eredeti rendelet csak a felsőoktatásra vonatkozott. 1941. szeptember 30-án, Algírban kelt levelében tájékoztatta Maurice Eisenbeth-et, Algéria főrabbiját a zsidó iskolákat érintő numerus clausus rendelkezésekről.¹²

„...Főrabbi Úr,

Ön szeptember 21-i levelében azt kérdezte tőlem, milyen döntést hoztunk a zsidó gyerekek általános iskolai felvétele ügyében.

Tisztelettel értesítem, hogy amint arról egy korábbi audiencián is tájékoztattam, az elemi oktatásra vonatkozóan numerus clausus került bevezetésre, amely iskolánként a teljes tanulói létszám 14%-ában lett meghatározva. E numerus clausust a következő félévtől minden új diákra alkalmazzuk.

Azonban az elemi zsidó oktatás megszervezésének megkönnyítése érdekében úgy döntöttem, hogy e numerus clausust átmenetileg nem terjesztem ki a már beiskolázott tanulókra. Ez a halasztás minden eshetőségre december 31-ig lesz hatályban.

1942. január 1-től a 14%-os számarány lesz érvényes minden zsidó tanulóra, az e fölötti létszám elutasítását azonnali hatállyal jelezzük.

Éppen ezért csak sürgetni tudom Önt, hogy e haladékot a lehető leghathatósabban használja ki azoknak az iskoláknak a létrehozására, amelyek a fent említett numerus clausus fölötti tanulókat fogadni tudják...”¹³

¹¹ Ibid. Hivatkozik: Marrus, Michael Robert and Paxton, Robert O.: *Vichy France and the Jews*, Stanford University Press, 1995, 124–125.

¹² Maxime Weygand (1867–1965) katonai parancsnok volt mind az első, mind a második világháborúban. 1940-ben a németek ellen harcolt Franciaország megszállása idején, de miután megadta magát, a Vichy-rezsim szolgálatába állt, és együttműködött a németekkel. Pétain nemzetvédelmi miniszternek nevezte ki, majd három hónap elteltével főkormányzóként az észak-afrikai gyarmatokra delegálta. A Vichy-kormány ellenzékét dél-algériai és marokkói koncentrációs táborokba zárta, de rajtuk kívül másokat is: gaullistákat, szabadkőműveseket, kommunistákat, helyi ellenállókat stb. Weygand-t 1941 novemberében váltották le posztjáról. Bejrút központi üzleti negyedében ma is utca őrzi a nevét: Rue Weygand.

¹³ Eisenbeth, Maurice: Pages vécués: 1940–43, Algiers, 1945. 33–34. Stillman 2003. 430. Ford.: MZJ. Eisenbeth rabbi szerint nem volt semmiféle audiencia. (Eisenbeth, Maurice: Pages vécués, p. 34. n. 1. Ibid. 430.)

Megdöböntő az algíri amerikai főkonzul, Felix Cole 1941. november 11-én kelt levele, amelyben felhívja külügyminisztere figyelmét arra, hogy a zsidó lakosság érdemeinek elismerése és korábbi státuszának helyreállítása csak elidegenítené a francia nemzetiségű algériaiakat a demokratikus hatalmaktól.¹⁴

Algéria után Marokkóban és Tunéziában is életbe léptek a zsidótörvények (*statut des juifs*), bár az intézkedések itt enyhébbek voltak. A zsidók megtarthatták állásaikat a saját közösségi iskoláikban és intézményeikben, a különféle szakmákban kevésbé korlátozták őket. Tunéziában az orvosi ellátás jóval nagyobb mértékben támaszkodott a zsidókra, így mind a francia, mind a muszlim közösség egyhangúlag követelte, hogy a kvótát legalább 5%-ra emeljék.

A sárga csillag bevezetése is napirenden volt, de a tunéziai kormány egy 1943. március 20-án keltezett leveléből kiderül, hogy az intézkedéssel szemben különböző fenntartások fogalmazódtak meg, és a hatóságok csak vonakodva akarták teljesíteni a már említett Walter Rauff ezredes elképzeléseit, mígnem az események végleg keresztülhúzták a nácik számításait.¹⁵

Hogy a helyzet nem fordult még sokkal rosszabbra – az európai *Endlösung*hoz hasonlóan –, az bizonyos logisztikai problémáknak és annak volt köszönhető, hogy a szövetségesek hamarosan megkezdték tunéziai hadjáratukat¹⁶ így a tengelyhatalmak végül távozni kényszerültek.

Közöny, gyűlölet

Az arabok általában véve támogatták az üldözéseket. Néha tevékenyen, máskor – és ez volt a jellemzőbb – csupán passzív szemlélő módjára. A zsidó beszámolók leggyakrabban talán a „közömbösség” szót használják az arabok hozzáállására.¹⁷ A tunéziai Bizerte (Binzart) munkatáborának egyik veteránja úgy emlékezik vissza, hogy miközben az utcákat takarították, „az arabok ügyet sem vetettek rájuk”.¹⁸ Tunisz nem zsidó lakosságának nagy

¹⁴ The American Consul In Algiers Advises U.S. Intervention on Behalf of Algerian Jewry Under the Vichy Regime (1941). Stillman 2003. 431.

¹⁵ A Vichy Official Discusses a German Proposal to Require Jews to Wear the Yellow Star in Tunis (1943). Stillman 2003. 440–442.

¹⁶ 1942. november 17. – 1943. május 13.

¹⁷ Kárpáti 2009. 110.; Satloff 2007. Ch. 4.

¹⁸ Satloff 2007. Ch. 4., n. 1. André Nahum, *Le roi des briks*. L'Harmattan, 1992. 50.

többsége alkalmazkodott a francia hatóságok elvárásaihoz. Néha-néha megnyilvánult ugyan szimpátia, többnyire azonban jeges közöny volt a viszontreakció.¹⁹

Hozzá kell tenni: az arabok helyzete sem volt különösebben reményteljes. A kínzó élelmiszerhiány közepette szűkre szabták a fejadagokat, az éhség és a járványok számos áldozatot szedtek. Amikor Tunéziában a zsidó munkaerő-tartalékok kifogyóban voltak, a németek arabokat soroztak kényszermunka-különítményekbe.²⁰ A németek és európai partnereik szemében az arabok nem sokban különböztek a zsidóktól. Ahogy egy német tisztviselő mondta a zsidók megbüntetésén szórakozó arabnak Tunisz mellett: „Eljön még a ti időtök. Végzünk a zsidókkal, azután rátok is gondunk lesz!”²¹ Az arabok tehát kerültek a szélsőségeket – legtöbbjük a túlélésre koncentrált.

Adódtak azonban olyan helyzetek is, amikor az arab kollaboránsok magatartása elviselhetetlenné vált. Némelyek tetszésüket fejezték ki a zsidókat ért atrocitások láttán. A tunéziai Safsaf és Sedjanane táborainak egyik túlélője Gad Shahaar így emlékezett vissza: „A muszlimok megtapsolták a náciakat, amikor azok letartóztatták a zsidókat és végigmasírozatták őket Tunisz utcáin...”²² Még az arab nők, akik egyébként az egész napot négy fal közé zárva töltötték, megtörték ezt a helyi szokást és kijöttek, hogy bámulják és nevetgéljenek a zsidó munkások megaláztatásain.²³

A legnagyobb szájukak jellemzően az alsóbb, szegényebb rétegekből kerültek ki. Yehuda Chachmon, aki az olasz fennhatóság alatt álló líbiai Bengáziban élt, elmondta, hogy az arab bandák úgy megfélemlítették a zsidó lakosokat, hogy azok sötétedés után nem merték elhagyni az otthonaikat. Tuniszban is hasonló volt a helyzet, ahol a helyi hordák a halottakat fosztogatták, ékszereiket elrabolták.²⁴ Sokan egyszerűen csak nyereszkedni akartak a zsidókon; magasabb árat kértek tőlük az élelemért, lakhatásért. Tunéziában a német megszállást követően arab tolmácsok és informátorok a Gestapo embereivel házról házra járva vadásztak a zsidókra. Mások fizetség fejében örnek jelentkeztek a munkatáborokba, vagy elszegődtek a náci hadseregbe. A túlélők beszámolóí szerint az arab örök kirívóan kegyetlenek voltak, és még azt sem lehet elmondani, hogy mindezt parancsra tették volna. Egy Harry Alexander nevű lipcsei zsidó túlélő ezzel kapcsolatban a következőket mondta:

¹⁹ Ibid. Note 2. Sabille, *Les juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation*, 137.

²⁰ Satloff 2007. Ch. 5.

²¹ Ibid, Note 3. Abraham Tzarfati oral history, Yad Vashem interview no. 3555067.

Sok arab élte az üldözöttek sorsát. Satloff 2007. Ch. 5.

²² Satloff 2007. Ch. 4. Interview with Gad Shahaar, conducted by Shira Shimony [...].

²³ Ibid. Yehoshua Duweib interview, recorded September 13. 1964. [...]

²⁴ Ibid. Yehuda Chachmon oral history, Yad Vashem interview no. 3562945.

„A szpáhik arab elitalakulatok. Lovasok. Igen kegyetlen emberek. Lóhátról ütlegeltek minket [a vasútállomástól] végig az úton. Két vagy három mérföldet gyalogoltunk a táborig a homokban, a tűző napon. Az egész úton vertek. Aki elesett, azt a láncokon magunk után kellett vonszolnunk.

A legkisebb szabálysértésért nyakig beástak a homokba és az arabok a fejünkre vizeltek. ha megmozdítottad a fejed, fogtak egy nagy követ és fejbeverték vele. Nem volt szabad megmozdulni. Ha skorpió, vipera, hangya vagy valami más megmart, akkor sem.

Az ellenállás egyetlen módja, amivel a kegyetlen bánásmód ellen tiltakozhattunk, az volt, hogy nem adtuk be a derekunkat. Üthettek, ahogy akartak..., csak csendben ültünk és hang nélkül túrtuk, rezzenéstelen arccal. [...] Fájt. Vérzett. Elviselhetetlenül fájt. Minél inkább dacoltunk velük a magunk módján, annál jobban vertek..., és még több büntetést, nagyobb büntetéseket, hosszabb büntetéseket találtak ki, még több verést, de vizet nem kaptunk egész nap, élelmet pedig két napig. [...]

Az örök kegyetlensége és barbár módszerei önmagukból fakadtak. Senki nem mondta nekik, hogy folyton verjenek. Senki nem mondta nekik, hogy láncoljanak össze minket. [...] Senki nem mondta nekik, hogy kötözzenek ki bennünket a tűző afrikai napon meztelenül egy oszlophoz, vagy hogy a karunknál fogva lógassanak fel, vagy hogy nyakig a homokba temessenek, és a fejünkre vizeljenek. [...] Azt mondták, hogy a transzszaharai [vasútvonalon] kell dolgoznunk. [...] A saját kezükbe vették az irányítást, és élvezték, amit tettek. Azt láttad az arcukon, hogy élvezik.”²⁵

Emberség

A fentiekkel összevetve már az egyszerű hétköznapi jótétemények is nagyon sokat jelentettek az üldözötteknek. Ilyenek voltak az élelmiszer megszerzésében vagy a menekülésben való segítségnyújtás. David Guez a tunéziai Sfaxban élte át a háborút. Az arabok zsidók felé való tisztességes és példaadó hozzáállásáról számolt be: „Valóban,

²⁵ Ibid. n. 32. All quotations in this section are from the transcript of Harry Alexander’s videotaped oral history interview, recorded February 11, 1992, U.S. Holocaust Memorial Museum. (Ford.: MZJ.)

csodálatos volt a magatartásuk. Nem felejttem el azt az arabot, aki segített, hogy minden nap kaphassak egy ráadás cipót. Habár nehéz volt kenyérhez jutni, sokat kellett sorban állni érte, az arab pék mindig adott még egy kenyeret. Nagy dolog volt ez.”²⁶

Abraham Cohen elbeszélte, hogyan menekült meg a családja, amikor a szövetségesek Tripolit bombázták. Arabok fogadták be őket, és bérbe adták lakásukat a családnak. „Az arabok különleges módon fogadtak bennünket [...]. Vizet és élelmet adtak, és ha valaki hiányt szenvedett valamiben, azt előteremtették. Egyszerűen partnerek voltak mindebben; mindenünk közös volt.”²⁷

Ezra Yosef, ugyancsak Tripoliból, hasonlókat tapasztalt. ”Minden este bombázták a várost..., ezért kimenekültünk a mezőre, és az arabok átadták nekünk az otthonaikat – persze pénzért. Kifizettük őket, és vagy a szabad ég alatt aludtak vagy sátrat készítettek maguknak, de mindig jó volt a kapcsolat.”²⁸

Néha a zsidó és arab internáltak közti bajtársiasság szokatlan megnyilvánulásai javították a fogoly táborlakók lelkiállapotát. Vichy több ezer olyan zsidót küldött koncentrációs táborba Cheragas-Meridjánál (az algériai sivatagban), akik jelentkeztek a francia hadseregbe, hogy fegyvert ragadjanak a németek ellen. A táborban azonban egy Suchet nevű parancsnok többször is feszültséget akart kelteni zsidók és arabok között, ám ez nem sikerült neki, mivel a közös ellenség tudata nagyobb egységet hozott létre köztük, mint a Suchet által gerjesztett ellenségeskedés.²⁹

Egyesek intellektuális képességeiket vetették latba, hogy felszólaljanak, és a nyilvánosság előtt is kiálljanak az üldözöttek mellett. Ahmad Bu Mindzsal (Boumendjel), algériai jogász és nacionalista politikus 1942. novemberi röpiratában mélyen elítélte a zsidók francia állampolgárságuktól való megfosztását.³⁰

A tunéziai Khaled Abdul Wahab az 1930-as években építészetet és művészetet tanult New Yorkban, és fotómodellként is dolgozott. A II. világháború idején ismét Tunéziában élt, ahol szemtanúként szerint két családot (Boukhris és Uzzan) bújtatott birtokán, miközben német megszállók a háza mellett táboroztak.³¹

²⁶ Satloff 2007. Ch. 5, n. 3. David Guez interview, January 12, 1965, in the archives of the Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University, Jerusalem.

²⁷ Ibid, n. 4. Abraham Cohen interview, Yad Vashem oral history no. 3558528.

²⁸ Ibid, n. 5. Ezra Yosef interview, Yad Vashem oral history no. 3558537.

²⁹ Satloff 2007. Ch. 4, n. 16. Report on Cheragas-Meridja, July 1943, CDJC 385–387.

³⁰ Kárpáti 2009. 110. Hivatkozik: Stillman 2003. 127–128.

³¹ A részleteket lásd: <http://www.pbs.org/newshour/among-the-righteous/2010/03/should-khaled-abdul-wahab-be-recognized-for-being-righteous-among-the-nations.html>. (A történet szerepel Satloff dokumentumfilmjében is.)

Az alavita dinasztiából származó V. Mohamed szultán 1942 tavaszán és nyarán nyílt ellenérzését fejezte ki a zsidóellenes rendeletekkel kapcsolatban a marokkói zsidóság vezetőinek.³²

Silvan Shalom, izraeli politikus is arról számolt be, hogy családját, amely a háború idején a tunéziai Gabesben élt, egy arab szomszéd mentette meg a német–olasz megszállás idején.³³

IRODALOMJEGYZÉK

SZALAY Marianne (a magyar kiadás főszerkesztője)

2004 *A Holokauszt krónikája*. Park Könyvkiadó, Budapest.

KÁRPÁTI Judit

2009 *A zsidó–arab koegzisztencia kultúraszociológiai és vallástörténeti dimenziói*.

Doktori értekezés. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, Budapest.

MEZEI Viola

2013. április 19.a Arab Schindlerrek? *Hetek*, XVII. évf. 16. sz. 22–23.

2013. április 19.b Haláltáborok a Szaharában. Az észak-afrikai holokauszt elfelejtett története. *Hetek*, XVII. évf. 16. sz. 22–23.

SATLOFF, Robert

2007 *Among the Righteous: Lost Stories from the Holocaust's Long Reach Into Arab Lands*. PublicAffairs, New York. (<http://www.ushmm.org/m/pdfs/20061207-satloff-english-chapter-4.pdf>; ...chapter-5.pdf)

³² Ibid. Hivatkozik: Stillman 2003. 129.; Cohen, D.: Le roi Mohamed V et les Juifs du Maroc, *Information Juive* 38, October 1986. 12. Többen, köztük Stillman, Satloff (*Among the Righteous* c. dokumentumfilmje) és David Cohen is aláhúzzák, hogy a történet legendás elemeit ma már nehéz szétválasztani a valóságtól, és nincs komolyabb bizonyíték arra nézve, hogy a szultán valóban tevékeny részt vállalt a háttérben a zsidók helyzetének megkönnyítése érdekében. A túlélők és leszármazottaik ennek ellenére ma is olyan megnyilvánulásokról beszélnek vele kapcsolatban, amelyek nagyon emlékeztetnek pl. a dán X. Christian király filozemitizmusára (Lásd Satloff dokumentumfilmjét). Nevéhez ezen kívül a következő tetteket társítják: nem engedélyezte a zsidók faji alapon történő megkülönböztetését, kijárta a francia hatóságoknál a Vichy-törvények bizonyos fokú enyhítését (zsidó intézményekben ne alkalmazzák a szakmákat és az oktatást érintő numerus clausust), állítólag a zsidó iskolák is tovább működhettek, sőt az állami támogatást is megkapták. (Mezei 2013. április 19.a 22–23.)

³³ <http://www.pbs.org/newshour/among-the-righteous/2010/03/silvan-shalom.html>. (Feltűnik Satloff dokumentumfilmjében is.)

2010 *Among the Righteous*. Dokumentumfilm. PBS (Public Broadcasting Service), rendező: William Cran. (<http://video.pbs.org/video/1461580500>; letöltés: 2014. jan. 15.).

STILLMAN, Norman A.

2003 *Jews of Arab Lands in Modern Times*, Philadelphia, The Jewish Publication Society.

Mezei Zoltán József teológus, kultúratörténész, dokumentumfilmes. Magyarország vidéki zsidóságának deportálását megörökítő dokumentumfilm-sorozatok (Bárány László rend.: *Soá napja; KL Auschwitz*) forgatókönyvírója, szerkesztője, a világhírű hegedűs, Auer Lipót életéről szóló zenés film (Bárány L. rend.: *Auer – Gyökerek és ágak*) tudományos munkatársa. A *Hetek* című hetilap és az *ATV 700-as klub* című műsorának munkatársa. Jelenleg a veszprémi zsidó közösséggel kapcsolatos forrásokat, emlékeket gyűjti egy kötetbe, *Amíg az ég a föld felett lesz* címmel. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Zsidó Vallástudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

url: <http://www.yerushaonline.com/content/?v=bdb18d25>